

ОПИТ В ПРИЛОЖЕНИЕТО НА ПСИХОТЕРАПЕВТИЧНИ МЕТОДИ В ОБУЧЕНИЕТО НА КОМАНДНИ ВОЕННИ КАДРИ И ГРАЖДАНСКИ СПЕЦИАЛИСТИ С ВИСШЕ ОБРАЗОВАНИЕ

Пеев Илия

Доц. д.пс.н , капитан 1 –ви ранг, о.р. – ВВМУ ”Н. Й. Вапцаров”, гр. Варна

В доклада се изследва потребността от формирането на нови качества у военните кадри и гражданските специалисти с висше образование и изграждането у тях на нова организационна и психологическа култура. На основата на новите достижения на психологията и дългогодишна лична практика се представя опит в лидерската подготовка в Българската армия чрез използването на психотерапевтични методи и преподаването на позитивна психотерапия на студенти.

Представя се визия за разширяване спектъра на психологически знания в системата на висшето образование в Република България.

The need of creating new characteristics in the military commanders and the civil higher educated specialists and creating new organizational and psychological culture are being researched in the paper.

Experience in the leader’s training in Bulgarian army based on the new achievements in psychology and great personal experience is being presented, using psychotherapeutic methods and teaching students of positive psychotherapy. New vision about widening the spectrum of psychological knowledge in the higher education system in Bulgaria is being presented.

Въведение:

Съвременните университети изграждат нов тип отношения към студентите, които се характеризират със сътрудничество, взаимопомощ и разширяване възможностите за развитието на човека. Поддържането на партньорски отношения към студентите способства за по-пълното разкриване на техните способности и увеличаване на възможностите за развитието на личностните им качества, за изграждането им като специалисти, способни бързо да реагират на измененията в науката и техниката. Специалистът днес е човек с широки общи и специални знания, съответстващи на изискванията на новите технологии.

В края на XX век и началото на XXI век възникнаха и продължават да се появяват много предизвикателства пред обучението на командни военни кадри и граждански специалисти с висше образование. Международните конфликти и тероризмът пораждаат потребност от активно транснационално сътрудничество за защита на населението и създаване на коалиции, алианси, многонационални военни формирования. Това води до по-високи изисквания към подготовката на командирите, щабовете и войските. Новите мисии на въоръжените сили пораждаат потребност от използване на модерни методи за подготовка и свързване на индивидуалния подход към обучаемите с колективната работа в армията. Военната дейност все повече придобива коалиционен и многонационален характер, което създава благоприятни условия за интеракция и прилагане на транскултуралния и интердисциплинарния подход.

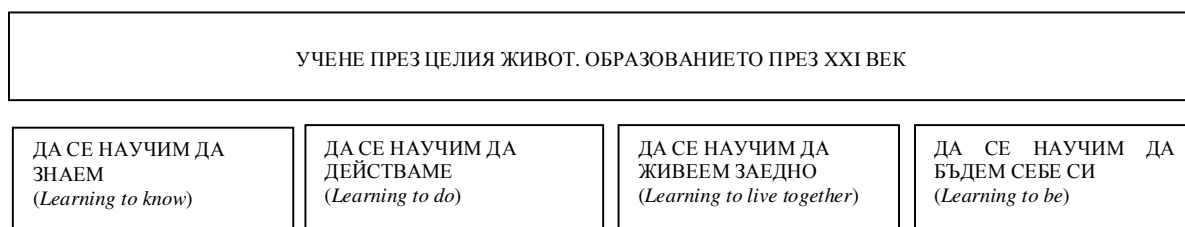
В началото на третото хилядолетие започна да се утвърждава нов подход към проблемите на човешкия потенциал, личностното развитие и персоналната отговорност, професионалното изграждане, корпоративната култура на компаниите, личното щастие, хармонията, транскултуралните отношения, методите за мотивация. Новият подход намира израз и в утвърждаването на съвременната житейска и образователна философия, която се фокусира върху силните и позитивните страни на хората, екипа, организацията, компанията [2; 8; 12; 13; 14; 17; 18; 19; 29].

Всичко това създава предпоставки за използването на психологическите тренинги и психотерапевтичните методи като дидактическа практика за обучение в малки, средни и големи групи в системата на висшето военно и гражданско образование.

I. Основни принципи в университетското образование, обуславящи формирането на нови професионални и личностни качества на обучаемите и изграждането на тяхната организационна и психологическа култура.

Съвременното образование е призвано да дава възможност на всеки човек да разрешава своите собствени проблеми, да взема собствени решения и да носи собствените си отговорности. Висшето образование е ориентирано към изграждането на целенасочени личности, с комплексни професионални и социални характеристики, които могат сами да се ориентират в бързо изменящия се свят [22; 27; 30]. За постигането на подобни големи цели Комисията на ЮНЕСКО по образованието в XXI век под председателството на Жак Делор разработи доклад, в който издигна 4 основни принципа на модерното образование, изискващи съответно формирането на четири основни групи компетенции у обучаемите [4; 24]. През 1996 г. Жак Делор формулира **четири основни принципа** (стълба), на които се основава модерното образование: да се научим да знаем (*learning to know*); да се научим да правим (*learning to do*); да се научим да живеем заедно (*learning to live together*); да се научим да бъдем себе си (*learning to be*) [5; 32].

Международна комисия на ЮНЕСКО по образованието в специална декларация разкри съдържанието на четирите стълба в системата на висшето образование [3; 9; 23; 32; 34; 35]:

Фигура № 1: Четири основни стълба (принципа) на образованието в XXI век

1. Да се научим да знаем (*Learning to know*). Този принцип се подразбира като учене за придобиване на базови знания в широка общообразователна област. Съчетаването на базови и специализирани знания служи като основа на усъвършенстване на образованието през целия живот. Първият стълб в модерното образование "Да се научим да знаем" е предпоставка за много широко общо образование, свързано с възможността за по-задълбочено усвояване на по-малък брой учебни дисциплини и придобиване на по-тясна специализация. Това означава също така учене за самото учене, оползотворяване на възможностите, които предлага ученето през целия живот. Този принцип има твърде широко тълкуване: да учим за знания, да се научим да учим, да се научим да придобиваме знания. В информационния век се налага студентите да се обучават не само като потребители на информация, а и като генератори на информация, което може да се реализира чрез доближаването на учебния процес до научно-изследователския творчески процес.

2. Да се научим да правим, да се научим да действаме (*Learning to do*) самостоятелно или в състава на екип, достигайки най-добри резултати, при това и в непредвидени ситуации. Този принцип е много важен, защото може да имаш много знания и да не знаеш как да ги използваш. Принципът обхваща професионалния компонент на образованието във висшето училище и към него се отнася също така усвояването на организаторските функции. Професионалният компонент изисква разнообразие на специалностите и специализациите.

3. Да се научим да живеем заедно (*Learning to live together*) с други хора, да разбираме тяхната история, традиции и културни ценности. Това изисква най-напред да се опознава собствения етнос и религия, своята страна и географски регион. Този образователен принцип предполага недопускане на дискриминация във висшето образование и изисква разбиране и последващо признаване на особеностите на другите и тяхното право да бъдат различни.

Създаденото от Международната комисия на ЮНЕСКО за образование за 21 век понятие за образование “Да живеем заедно” превърна в необходимост във всички региони в света да се утвърждава духът на разбирателството и приемането на различието.

4. Да се научим да бъдем себе си (*Learning to be*). Образованието трябва да допринесе за пълното себепознание (Да си спомним мотото на Делфийския оракул - “Опознай себе си!”) и развитие на човека – тяло и дух, интелигентност, чувствителност, духовност. Образованието трябва да развива собствената независимост, критичният начин на мислене и преценка, за да може всеки сам да взема най-добрите решения в различни ситуации от живота и да развива пълното богатство на своята личност. Този принцип означава по-доброто разгръщане на собствената ни личност.

Посочените четири основни стълба (принципа) на висшето образование в XXI век обуславят потребността от формирането на четири групи **компетенции** у обучаемите: **а)** претворяване на замисленото и планираното в живота; **б)** професионално-методически; **в)** социално-комуникативни; **г)** личностни. Поради това в член 9 на Световната декларация на ЮНЕСКО от 09.10.1998 г. са отразени **новаторските подходи в сферата на образованието: критическо мислене и творчество** [3; 9; 30; 34; 35;].

Новата парадигма на висшето образование изисква преработване на учебните програми и използване на нови методи, които да не се свеждат само до когнитивно усвояване на дисциплините [2; 6; 7; 8; 14; 22]. За решаването на тези мащабни и предизвикателни за интелекта задачи на висшето образование в XXI век са предназначени психотерапевтичните методи, опит за внедряването на които има и в Република България. Този опит следва да се усвоява, популяризира и разширява, поради което във втория въпрос на научното изследване се споделя част от него, базиран на позитивната психотерапия, основана от професор Носрат Песешкиан [12; 13; 29] и тренинги по метода на Едуард де Боно [25; 26].

II. Опит в приложението на психотерапевтични методи в обучението на командни военни кадри и граждански специалисти с висше образование

2.1. Същност на позитивната психотерапия и позитивния подход към човека

Автор на метода е германският учен от персийски произход професор Носрат Песешкиан [12; 13; 29], който поставя началото на една нова визия за човека през 70-те години на XX век.

Позитивната психотерапия се базира на три основни стълба в рамките триадата:

Фигура № 2: Основни стълбове позитивната психотерапия

“Positum” (лат. positum - единно, цяло, неделимо) се явява една от базовите категории в позитивната психотерапия. Съгласно “Positum” съществува единство на личностните характеристики и във всеки един човек едновременно са заложили както предпоставките за заболяване, така и предпоставките за излекуване:

Фигура № 3: Категорията “Positum”

Чрез позитивната психотерапия се разрешават най-широк кръг от проблеми: от индивидуални до семейни, групови и социални. Съгласно позитивната психотерапия, конфликтите, разстройствата и болестите на пациента не са единствените, които са фактически дадени.

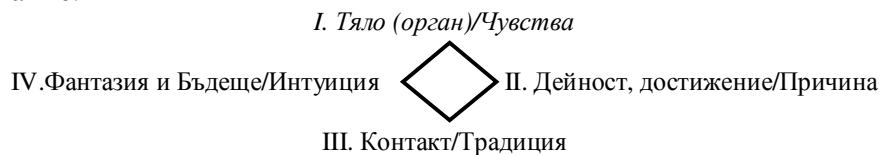
Наред с тях човек носи и **способностите** за разрешаване на конфликтите и възможностите за отстраняване на разстройствата.

Позитивната психотерапия изследва основните качества на личността, като ги систематизира в две основни групи [12; 13; 29]:

а) Първични, основни (*естествени*) способности - способност за обич: любов; пример (образец, модел); търпение (търпимост); време (възприятие за времето); контакт; сексуалност (нежност); доверие; надежда; вяра (религия); съмнение; увереност; единство (интегритет).

б) Вторични, актуални (*придобити*) способности - способност за познание: точност; чистота; ред (порядък); послушност (послушание); учтивост (любезност, вежливост); честност (откритост, откровеност); вярност; справедливост; старание (действие, прилежност, постижение); пестеливост; благонадеждност (акуратност, добросъвестност); прецизност.

Трудностите, конфликтите и болестите в позитивната психотерапия се изразяват с помощта на четири области (*четири качества на живота*), които са свързани с четирите начина за изучаване и знание:

Фигура № 4: Модел на баланса в позитивната психотерапия

Основата на позитивната психотерапия се явява **транскултуралното мислене**. По време на Втория световен конгрес по позитивна психотерапия в Германия, гр. Висбаден през 2000 г. имах възможността лично да почувствам интереса към метода; проявен от учените от западни и източни страни, които представляваха различни психотерапевтични школи.

Позитивната психотерапия търси нарушения баланс в рамките на моделите на образците-измерения (т.н. първи и втори ромб), свързани с естествените природни и социални характеристики на човека. Позитивният подход дава възможност за позитивно тълкуване и за промяна на гледната точка. Това става с т.н. *позитивиране* и *позитивно претълкуване*.

Позитивната психотерапия има ясна **стратегия** и преминава през **5 етапа**: а) наблюдение/дистанциране; б) инвентаризация; в) ситуативно окуражаване; г) вербализиране; д) разширяване на целите. В този петстепенен модел се поставят няколко акцента: на преден план се извеждат проблемите не само на патогенезата, а и на салютогенезата.

Тези характеристики на позитивната психотерапия й дават простор и тя се развива като индивидуална, фамилна и групова терапия, като краткосрочна позитивна психотерапия, позитивен мениджмънт и пр.

2.2. Мястото на позитивната психотерапия в обучението на командни военни кадри и граждански специалисти с висше образование

Позитивната психотерапия в Република България има вече своята история. От 1992 г. насам в нашата страна тя намери добър прием сред социалните работници, психолозите, педагозите, лекарите, офицерите и сержантите, студентите и курсантите, мениджърите. Началото бе поставено от професор Носрат Песешкиан [12; 13; 29] и доц. д-р Арно Реммерс [17; 18; 19] във Военномедицинската академия в София през 1992 г., Медицинския университет във Варна, ВВМУ “Н. Й. Вапцаров” и ВСУ “Черноризец Храбър”. През декември 1992 г. доц. д-р Арно Реммерс изнесе първата си лекция за позитивния метод пред курсантите-випускници от ВВМУ “Н. Й. Вапцаров”, след което започна приложението на този метод в подготовката на курсантите и студентите, старшините и офицерите, обучаващи се в Морско училище. Най-добрият атестат за ефективността на позитивния метод е нейното използване във военната,

социалната, педагогическата и клиничната практика у нас като психотерапевтичен метод и като позитивен мениджмънт.

В Република България и град Варна позитивната психотерапия се разви благодарение на личния принос на проф. д-р Носрат Песешкиан, д.м.н. (създател на метода) и на неговия пръв и най-добър ученик доц. д-р Арно Реммерс. Приносът на германските психотерапевти за развитието на психологията и психотерапията у нас беше оценен по достойнство от варненската академична общност. Управителният съвет на Съюза на учените в България – клон Варна през 2000 г. присъди на професор д-р Носрат Песешкиан и доцент д-р Арно Реммерс най-високото отличие “Почетен член на Съюза на учените - Варна” за висок личен принос в представянето, внедряването и развитието на позитивната психотерапия в Република България.

Министерството на отбраната и ГЩ на БА подкрепиха издаването два научни труда по позитивна психотерапия и приложението на психотерапевтичните методи: във военното издателство през 2000 г. излезе от печат монографията “Позитивната психотерапия в модерната армия и обществото” [10], а през 2003 година беше публикувана монографията “Възможности за приложение на психотерапевтични методи в подготовката на съвременната армия – проблеми и перспективи” [11].

В позитивния подход представителите на морската професия откриват нови възможности за създаване на хармония в корабните екипажи. Чрез него те по-лесно понасят предизвикателствата на продължителните плавания, които са изпълнени с цял комплекс от психологически феномени: личностно пресищане, психическа депривация, социална изолация, сензорен и информационен глад и др. Международната морска организация на ООН в Лондон утвърди задължителни курсове по социална компетентност и екипно управление на мостика (Bridge Team Management). Методиката на тези курсове включва използването на позитивния подход в екипната работа и екстремалните ситуации [10; 11].

Във ВСУ “Черноризец Храбър” позитивната психотерапия се преподава от 1993/1994 учебна година. Студентите от специалността “Социални дейности” изучаваха основен курс под мое ръководство с хорариум от 30 часа главно под формата на психологически тренинги. В продължение на 7 години по позитивна психотерапия се обучиха 568 студенти редовно и задочно обучение.

През 2002 г. беше изследвано мнението на студентите-задочници от IV курс на специалността “Социални дейности”. В изследването участваха 44 студенти, които разкриха значимостта на метода на позитивната психотерапия в тяхната подготовка. Възпитаници на ВСУ “Черноризец Храбър”, завършили специалността “Социални дейности” в периода 1997–2000 г., обмениха опит по приложението на метода на позитивната психотерапия в професионална си дейност като социални работници. Младите специалисти активно прилагат знанията по позитивна психотерапия в социалните заведения във Варна, където работят: а) Дом за стари хора “Тергана”; б) Консултативно-терапевтичен център за деца със специални нужди “Карин дом”; в) Център за социална интеграция към Общинска служба за социално подпомагане; г) Център за хора с увреждания.

Споделеният опит от социалните работници разкрива предимствата на позитивната психотерапия. Благодарение на позитивното начало тя се интегрира с всички други форми на психотерапевтична и социална работа, намира широко приложение в заведенията на социална работа в град Варна и страната.

2.3. Опит по лидерската подготовка в Българската армия чрез използването на психотерапевтични методи

Във ВВМУ “Н. Й. Вапцаров” от 1992 година започна да се придобива опит за подготовката на командни военни кадри чрез използването на психотерапевтични методи, като акцент се поставя на създадената от професор д-р Носрат Песешкиан д.м.н. позитивна психотерапия и

тренинговия метод на професор д-р Едуард де Боно за развиване на латералното мислене [10; 11; 12; 13; 25; 26; 29].

Тренингът на Едуард де Боно за пръв път беше апробиран по време на общоармейски семинар по лидерска подготовка в НВУ “В. Левски” от автора на настоящия труд на 12.06.2003 г. с участието на 18 курсанти, 6 от които бяха от ВВМУ “Н. Й. Вапцаров” [11].

В съвременната психология се създава систематичен и холистичен подход към човека и неговата среда. Важна страна на този подход се явява парадигмата за **латералното мислене** (лат. *lateralis* – страна; англ. *lateral* – страничен, паралелен), разкрита от д-р Едуард де Боно, която оказва съществено влияние върху образованието в ХХ и ХХІ век [25; 26].

С помощта на метафората Едуард де Боно създава тренингов метод, при който отделните видове мислене следват един след друг, използвайки “мисловни шапки”. Той дава следните определения за термина “латерално, нестандартно мислене”:

- Начин на разрешаване на проблем чрез прост, необичаен или нелогичен (непоследователен) начин, както детето [25; 26];

- Метод на разрешаване на проблеми чрез индиректна (непряка), неконвенционална (нетрадиционна) логика [25; 26].

В разработената от д-р Едуард де Боно концепция за мисленето е заложено схващането за мозъка като **самоорганизираща се система**. Разработената от него теория за обучението и възпитанието по мислене и разкритите практически средства за директно овладяване умения по мислене са базирани на **6** основни структурни компонента: а) Факти, цифри и информация; б) Емоция, чувства, предчувствия и интуиция; в) Предпазливост, истина, преценка, съответствие на фактите; г) Преимущества, печалби, спестявания; д) Изследване, предложения, предположения, нови идеи, алтернативи за действие; е) Мислене за самото мислене.

Професор д-р Едуард де Боно за пръв път разработва методи за пряко обучение по мислене още в училищата, за което на Международна конференция по мисленето в Бостон през 1992 година му е връчена награда. На негово име е кръстена планетата DE73, която се нарича вече планета EdeBoно. Той е признат за един от 250-те личности в световната история, допринесли най-много за развитието на човечеството.

Техниката на “мислещата шапка”, използвана от проф. д-р Едуард де Боно, дава възможност за овладяване уменията да се разделя чувството от логиката, творчеството от информацията, обективността от негативността. Едуард де Боно открива **6** нагласи на съзнанието, които символично са изобразени чрез метафората “шапки за мислене” с **6** различни цвята: а) Бяла шапка за мислене - *обективен стил на мислене*; б) Червена шапка за мислене - *интуитивен стил на мислене*; в) Черна шапка за мислене – “*негативен*” *стил на мислене*; г) Жълта шапка за мислене - *позитивен стил на мислене*; д) Зелена шапка за мислене - *творчески стил на мислене*; е) Синя шапка за мислене - *аналитичен, синтезиращ стил на мислене*.

Във ВВМУ “Н. Й. Вапцаров” съвместно с Дружеството по позитивна психотерапия в България със седалище Варна се разработи Програма за обучение на командирите, инструкторите и тактическите ръководители по методите на супервизията и Балинт-групите. Програмата за обучение на ръководните кадри във Въръжените сили е базирана на транскултуралния подход и методите на супервизията и Балинт-групите. Тя съдържа общо 14 основни теми. Съставът на групите е 10-12 души. По време на работата се обсъждат конкретни случаи от практиката на командирите, инструкторите, тактическите ръководители и психолозите в Българската армия.

В резултат на обучението участниците подобряват своето себепознание и познанието за другите; придобиват по-голяма увереност за работа с хора и управление на подразделенията; усъвършенстват способностите си за работа в екип и лидерските си умения; придобиват по-голяма сигурност в публичното поведение; разширяват знанията си за природата на

конфликтите и овладяват ефективен инструментариум за тяхната превенция и разрешаване; повишават компетентността си за вземане на решение; овладяват стратегии за справяне с критични ситуации и техники за преодоляване на стреса, фрустрацията и тревожността; повишават качеството на комуникативната си компетентност.

Самата програмата беше супервизирана по време на Третата национална конференция по психосоматична медицина през 2003 г. и публикувана на страниците на три списания: Военен журнал; Педагогика; Психосоматична медицина.

2.4. Визия за разширяване спектъра на психологически знания в системата на военното и гражданско висше образование в Република България

Глобализацията се свят поставя акцент върху синергията, интеракцията и транскултуралния подход, а те са в основата на позитивната психотерапия и психотерапевтичните методи. За тяхното по-нататъшно внедряване в подготовката на командни кадри и специалисти с висше образование е целесъобразно да се активизира практическата и внедрителската дейност в няколко направления:

а) Съвременната война поставя на изпитание духовните сили на военнослужещите и гражданското население, от което следва да се търсят адекватни отговори на новите предизвикателства и да се прилагат ефективни методи на работа за превенция и терапия [1; 2; 14; 15; 16; 21]. Резултатите от научните изследвания могат да се използват както в армиите на отделната държава, така и в многонационалните военни формирования в НАТО и др.

б) Във военните училища, университети и академии да се развива потенциала за изграждане на лидери от нов тип, способни да вземат правилните решения в сложните условия на войните от шесто поколение. За целта да се разшири използването на психотерапевтичните методи в обучението на лидерите от трите нива: тактическо, оперативно и стратегическо.

в) Новите опасности изискват обединение на основата на общи ценности и общи интереси. Светът се обединява във воденето на новите войни, които изискват не само нови военни средства, но и нови психологически средства, което ще стимулира развитието на военната наука и психотерапевтичната практика.

г) Враждебната среда е по-опасна от враждебните режими. Позитивното мислене ще способства за създаване на нова среда на сигурност, хармонизиране на човешките отношения, създаване на условия за ограничаване на войните.

д) В системата на висшето образование все повече да се утвърждават отношенията “Субект-Субект”, което ще засили творческото начало в подготовката на специалисти с висше образование [3; 9; 22; 23; 24]. За това ще способства използването на груповата динамика в обучението, като дейността се насочи за: придобиване на личен опит и лични преживявания от участие в групата; наблюдаване, анализ на работата на водещите, груповите феномени на взаимодействието; обучение в навици по водене на групи; теоретически аспекти на груповата динамика; супервизия на личното поведение при водене на групи; работа в екип.

е) Обществената практика потвърди, че е целесъобразно студентите от специалността “Социални дейности” да се обучават в краткосрочен курс по позитивна психотерапия. Подобен курс за усвояване на позитивния метод може с успех да бъде предложен и на студентите от други специалности – психология, социология, право, мениджмънт и пр.

ж) Позитивната психотерапия има своето място в обучението на специалисти с висше образование и тя се утвърждава във все повече държави като университетска дисциплина, даваща плодотворни знания за човека и социалната практика. Към позитивната психотерапия проявяват траен интерес лекари, военни лидери, социални работници, педагози, психолози, студенти, журналисти, мениджъри. Позитивната психотерапия и психотерапевтичните методи в обучението обаче не са панацея. В никакъв случай не се отричат и не се противопоставят други методи и школи. Нужни са повече разнообразие и синергия в университетското образование и възприемчивост към новите педагогически технологии. На

основата на чуждестранен опит да се провеждат тренинги с преподавателите по преподавателско поведение с използване на позитивния метод на професор Носрат Песешкиан и тренинговия метод на професор Едуард де Боно за развиване на латералното мислене, както и други психотерапевтични методи в съвременното образование. Нужно е да се повишава статуса на университетските преподаватели в съответствие с новите стандарти на ЮНЕСКО от 1998 г. [20].

Заклучение:

Достиженията на модерната психология обогатяват педагогическата практика. Тренинговите форми на подготовка разкриват нови перспективи пред висшето образование. Овладяването и прилагането на новите образователни подходи изисква да се повишат грижите и изискванията за методическата квалификация на преподавателите и издигане на тяхната педагогическа култура.

Литература:

1. Бонгар, Б., Л.Е.Бютлър. Пълен наръчник по психотерапия. "ЛИК". С., 2002.
2. Бъкингам, М., Д.О.Клифгън. Открийте силните си страни. Прев.англ.ез. Св.Атанасова. Изд. "Класика и Стил" ООД. С., 2003.
3. Всемирная декларация о высшем образовании для XXI века: подходы и практические меры. Париж, 9 октября 1998 г.
4. Делор, Ж. Образование: необходимая утопия. Сп. "Педагогика". М., 1998, №5.
5. Делор, Ж. Образование: скрито съкровище. UNESCO, 1996. (<http://www.unesco.org>)
6. Десев, Л. Речник по психология. "Булгарика". С., 1999.
7. Енциклопедия по психология. Под ред. на Р. Дж. Корсини. "Наука и изкуство". С., 1998.
8. Конт, О. Трактат върху позитивния дух. "СОНМ". София, 2000.
9. Образование за всички, за обучение да живеем заедно: съдържание и стратегии за обучение. Проблеми и решения. Международна конференция за образование. ЮНЕСКО, 46 сесия, Женева 05-08.09.2001 г. (http://www.see-educoop.net/education_in/pdf/ice-oth-blg-t02.pdf)
10. Пеев, И.П. Позитивната психотерапия в модерната армия и обществото. "Военно издателство" ЕООД. С., 2002.
11. Пеев, И.П. Възможности за приложение на психотерапевтични методи в подготовката на съвременната армия – проблеми и перспективи. ВИ. С., 2003.
12. Песешкиан, Н. Метод на позитивната психотерапия. Том 1. "Колор принт". Варна, 1994.
13. Песешкиан, Н. Позитивна фамилна психотерапия. "Колор принт". Варна, 1993 г.
14. Психиатричен енциклопедичен справочник. Ред. Й. Стоименов.Акад. изд. "Проф. Марин Дринов". С., 2005.
15. Психотерапевтическая энциклопедия. 2-ое доп. и пер. изд. Под ред. Б.Д.Карвасарского. "Питер". СПб. 2002.
16. Психотерапия. Учебник. Второе изд. Под ред. Б.Д.Карвасарского. "Питер". Санкт-Петербург, 2002.
17. Реммерс, А. Чувствата в психотерапията. – Сп. "Positum". ДППБ. Варна, 1999, кн. май.
18. Реммерс, А. "WIPPF 2.0". Транскултурален диагностичен и терапевтичен въпросник за психотерапия, фамилна терапия, медицинско и психологично съветване". - Сп. "Positum". ДППБ. Варна, 1996, кн. 4 (февруари), с. 13-29.
19. Реммерс, А. Актуално състояние на изследванията върху психотерапията и на психотерапевтичната практика в Германия в сравнение с програмата на ДППБ – Варна. – Сп. "Positum". ДППБ. Варна, 1996, кн. февруари, с. 10-16.

20. Рекомендация о статусе преподавательских кадров высших учебных заведений, принятая Генеральной конференцией на ее 29-й сессии. Париж, 21 октября - 12 ноября 1997 г. Изд. ЮНЕСКО, 1998.
21. Рудестам, К. Е. Групповая психотерапия. "Питер". СПб, 1998.
22. Световна конференция на ЮНЕСКО "Висшето образование в XXI век: подходи и практически мерки". Париж, 5-9 октомври 1998. (<http://www.unesco.org>)
23. Способността за учене: Нашето вродено богатство. Доклад на UNESCO за образованието през 21 век. Изд. на Германската комисия на UNESCO, 1997.
24. Education: The Necessary Utopia (Introduction of the report). Jacques Delors. Chairman of the Commission. Paris, April 1996. (<http://www.unesco.org/delors/utopia.htm>)
25. Edward de Bono. De Bono's Thinking Course (Revised & Updated). BBC Books. London, 1997.
26. Edward de Bono. The 5-day Course in Thinking. Penguin Books. London, 1991.
27. Faure, E. and others. Learning to be. The world of Education today and tomorrow. UNESCO. Paris, 1972.
28. Oxford Students Dictionary. Second Edition. Oxford University Press. Oxford, 1998, Page 357.
29. Peseschkian, N. Positive Psychotherapy. Theory and Practice of a new method. S. Fisher GmbH, Frankfurt a M. Berlin, 1977.
30. Report of the Commission. Preliminary Synthesis/ International Commission on Education for the Twenty-First Century. UNESCO, Paris, October 1995.
31. The Australian Oxford Colour Dictionary. Oxford University Press Australia. 1995, Page 372.
32. The Four Pillars of Education. UNESCO. Paris, April 1996. (<http://www.unesco.org/delors/fourpil.htm>)
33. Thomas, E. Fear at The Front. Newsweek. New York, 03.02.2003.
34. UNESCO. Task Force on Education for the Twenty-first Century. Report to UNESCO of the International Commission on Education for the Twenty-first Century. Learning: the treasure within. Paris, April 1996. (<http://www.unesco.org/delors/index.html>)
35. World Conference on Higher Education "Towards an Agenda 21 for Higher Education" / Working Document / ED- 98/Conf. 202/6. Paris/UNESCO. July 1998.